

Леся ПАНЧЕНКО

кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
змісту, філософії та прогнозування
вищої освіти Інституту вищої освіти
НАПН України

Ключові слова: демократія, громадянське суспільство, освітній процес, освіта, університет, ефективний розвиток.

Серед ключових цінностей одне із перших місць у свідомості людства, безумовно, належить демократії. Вона є однією з найбільш суперечливих рис сучасної цивілізації, даючи людству широкі можливості для розвитку, але також породжує низку проблем. Об'єктивно і закономірно, що ефективність втілення на практиці освітніх пріоритетів залежить від всебічності аналізу демократії, її еволюціонування і перспектив. На виконання такого завдання, власне, й спрямоване написання цієї статті.

УДК 37.013.74:378.091

ЗНАЧЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ ОСВІТІ

© Панченко Л., 2014

остановка проблеми та її актуальність. Актуальність дослідження проблеми демократизації освітнього процесу обумовлена потребами модернізації освітньої галузі, яка проводиться в останні десятиріччя у європейському просторі і в Україні відповідно з Лісабонськими та Болонськими домовленостями. В основі цього процесу – реальні соціокультурні зміни, що відбулись у світі. Відповідно, іншою – як за змістом, так і за формами організації – має стати підготовка підростаючих поколінь до самостійного життя засобами освіти. Як зазначають аналітики, головною тенденцією змін у галузі університетської освіти є демократизація.

Аналіз наукових праць, присвячених проблемі. Слід мати на увазі, що проблеми демократії як предмета теоретичного розгляду сформувалися на зорі загальної історії людства. Первинні уявлення античних мислителів про демократію були розгорнуті в наступні історичні епохи. Філософсько-політичні твори таких мислителів, як Дж. Локк та І. Кант, є свідченням непереборного прагнення прогресив-

них мислителів до пошуку тієї єдиної й унікальної моделі суспільного устрою, яка б могла найбільш ефективно забезпечувати свободу життєдіяльності особистості та її самореалізацію.

Загальноновизнаними «класиками демократії ХХ століття» вважають А. де Токвіля, Й. Шумпетера, У. Ростоу, Л. Штрауса, Е. Фегліна.

Серед західних вчених цієї теми торкались такі дослідники, як Р. Арон, Х. Арендт, Д. Боулдуїн, Г. Вінікен, О. Деклорі, Ж. Деріда, У. Джеймс, Дж. Дьюї, В. Зомбарт, Е. Кей, Е. Клаперед, Е. Мейман, Е. Торндайк, З. Фройд, М. Гайдеггер, С. Холл, К. Ясперс.

У сучасній російській та українській літературі помітними з цього напрямку наукових досліджень є роботи таких учених та педагогів, як В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, Є. Базовкін, В. Бакіров, В. Бебик, І. Бідзюра, І. Варзар, К. Ващенко, В. Воронкова, М. Головагий, Є. Головаха, В. Горбатенко, В. Денисенко, М. Дмитренко, Г. Зеленько, В. Євтух, А. Карась, В. Кіпень, В. Клімов, А. Кормич, А. Колодій, В. Корнієнко, О. Картунов, В. Кремень, А. Лузан, Н. Латигіна, В. Мельник, М. Михальченко, О. Мироненко, Л. Нагорна, М. Остапенко, В. Пазенок, М. Пірен, Г. Почепцов, І. Поліщук, Н. Ротар, М. Рибачук, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Савельєв, О. Скрипнюк, Т. Тараренко, С. Телешун, А. Толстоухов, О. Фісун, Ю. Шайгородський, Ю. Шемшученко, П. Шляхтун, В. Якушик та ін.

І все ж незважаючи на великий обсяг публікацій, проблеми демократії в університетській освіті як в теоретичному, так і в практичному плані залишаються далекими від остаточного вирішення.

Мета статті полягає у філософському обґрунтуванні підстав для вибору оптимальних механізмів здійснення демократії в університетській освіті України.

Виклад основного матеріалу. Демократія як влада більшості (висловлюючись терміном А. де Токвіля, «тиранія більшості») нині здійснюється через інститути представницької демократії. Як зазначають Д. Веймер і Е. Вайнінг, «суспільство підійшло б найближче до прямої демократії, якби мало пра-

во відкликати виборних представників, відповідальних за ухвалення рішень. Тоді відповідальні за ухвалення рішень принаймні виробляли політику з урахуванням динаміки вподобань» [2, с. 186–187]. У перспективі інститути представницької демократії необхідно замінити формами і моделями прямої демократії, яка забезпечить індивідуальну і безпосередню участь громадян у прийнятті загальносуспільних рішень.

Сутність вибору, перед яким стоїть сучасне українське суспільство, великою мірою, полягає в наступному: або не формулювати чітке уявлення щодо ідеологічної феноменології, або зробити вибір на користь західної моделі оперування ідеологічною феноменологією і фактографією.

У другому випадку йтиметься про «відносно плюралістичний» підхід, який декларуватиме ідеологічний плюралізм, але водночас у строгому розумінні не буде плюралістичним, оскільки накладатиме заборону на значну низку ідеологічної пропозиційності, яка ставить під сумнів або робить неможливою актуалізацію потенціалу української держави і суспільства.

Натепер існують три основні підходи до розуміння сутності демократії. Перший визначає її в категоріях джерел влади («волі народу»), другий – її цілей («загального добра»), а третій – процедур, які застосовуються під час правління. На переконання Р. Даля, процедури мають два виміри: боротьбу та участь, на підставі яких і визначається ступінь демократичності політичних систем.

Ця теза поділяється більшістю сучасних фахівців у галузі суспільних дисциплін. Сучасна демократія передбачає обов'язковий контроль громадян над політикою, відповідальне правління, толерантність і відкритість у здійсненні політичних намірів, раціональний дискурс з приводу найважливіших суспільних проблем.

Нині загалом домінує концептуальний підхід американського соціолога Р. Даля, згідно з яким ідеалом сучасної представницької системи є не демократія, а поліархія (влада кількох груп, еліт та прошарків, які ефективно акумулюють представницькі функції). Симетричним відповідни-

ком цього типу ідеалу є «поліархічна» модель. Згідно з Р. Далем, поліархія – це правління меншості, що обирається народом на конкурентних умовах (виборах). Фактично поліархія була притаманна й античним полісам, і середньовічним республікам, і сучасним конституційним державам з усезагальним виборчим правом, і суперництву за владу політичних партій. Демократія ж, на відміну від поліархії, є ідеалом, який передбачає рівну участь усіх громадян у управлінні.

Не вдаючись до численних «за» та «проти» цієї концепції, наведемо зауваження Р. Гароді: теорія винятковості завжди стоїть на заваді діалогу. Іншими словами, якщо поліархія прагне досягти якомога вищої суспільної і корпоративної ефективності, то вона повинна навчитися селекціонувати до владних та управлінських структур усіх рівнів, справді найкращих і найпереконливіших. Але їй не слід акцентувати суспільну увагу на винятковості й природній вищості своїх представників, оскільки, навіть якщо це їй відповідає дійсності, все ж сприймається масовою свідомістю здебільшого негативно.

Утім, різні учасники голосування можуть голосувати за певного кандидата з різних причин. Фактично кандидат, що в усіх важливих питаннях дотримується поглядів меншості, міг би все-таки вийти переможцем. Наприклад, «третина електорату може голосувати за кандидата завдяки його ставленню до торговельної політики, бо саме це питання видаватиметься виборцям найголовнішим, дарма, що їм не до вподоби погляди кандидата на інші питання. Іншій третині електорату може не подобатися позиція цього кандидата з питань торговельної політики, але виборці голосуватимуть за нього завдяки його поглядам на оборонні витрати, бо саме це питання для них найважливіше» [2, с. 187].

Таким чином, кандидат може перемогти, навіть якщо більшість виборців не погоджується з його поглядами на всі питання, зокрема, й на торговельну та оборонну політику. Загальний висновок з цього для демократії такий: завжди, коли люди мусять голосувати за певний пакет політич-

них пропозицій, не кожна конкретна політична пропозиція в тому пакеті, що здобуде перемогу, виражає волю більшості. Навіть велика перемога на виборах не засвідчує, що політика, яка набрала більшість голосів, є «наказом виборців» [2, с. 187].

Це спонукає до суперечливих висновків про недосконалість демократії як механізму суспільного вибору. Треба визнати, що демократичні процеси не завжди дають правдиву оцінку суспільних цінностей. Можливо, надійних суспільних цінностей узагалі не існує, можливо, голосування не здатне виявити їх. Отже, уряди, які начебто виконують «волю народу», не завжди робитимуть добро.

Крім того, доцільність демократичного волевиявлення з приводу багатьох проблем є доволі сумнівною: «Проводити референдум з метою вирішення дуже складних, багатограних за своїм змістом проблем державного керівництва (скажімо, приймати конституцію) практично немає сенсу, оскільки переважна більшість населення не володіє тими знаннями, які необхідні для адекватних оцінок і компетентних рішень у питаннях такого рангу. Не рятую становища і пояснювально-просвітницька робота засобів масової інформації, позаяк насправді вона може виявитися звичайним лобізмом на користь певних партій чи соціальних груп» [5, с. 101].

Зрештою, незважаючи на притаманній проблеми, пряма демократія має декілька істотних переваг. Зокрема, можливість участі в політичному процесі заохочує людей цікавитися державними справами. В багатьох випадках це спонукає учасників процесу погодитися із суспільним вибором, проти якого вони виступали, оскільки вони мали змогу оприлюднити свої погляди й проголосувати. Справді, референдуми можуть служити засобом відкласти політичні питання, які поділяють суспільство. Наприклад, референдум 1980 року в Квебеку про суверенітет у тісному зв'язку з Канадою, здається, розмив проблему, що інакше могла б набути вибухового характеру [2, с. 187–188].

Згідно з підходом Й.Шумпетера, політичні системи відповідають нормам демо-

кратії тією мірою, якою їхні представники обираються на основі рівних, чесних і періодичних виборів, під час яких кандидати вільно конкурують за голоси виборців і в яких має право брати участь практично все доросле населення. Таким чином, визначена демократія набуває двох вимірів – боротьби та участі. Саме їх Р. Даль згодом визначив як ключові поняття у своїй реалістичній демократії (поліархії), яка передбачає існування громадянських і політичних свобод – свободи слова, друку, зборів і організацій, що є необхідними для повноцінного здійснення політичної конкуренції і виборчої кампанії.

Це процедурне визначення демократії стосується багатьох індикаторів, які згруповані відповідно до двох вимірів Р. Даля, що, власне, забезпечує можливість оцінки ступеня демократичності політичних систем: системи є настільки недемократичними, наскільки вони не допускають опозицію до виборів або в якій така опозиція є обмеженою чи переслідується, опозиційні газети зазнають цензури і закриваються, а також відбувається маніпулювання голосами виборців та фальшування результатів виборів. Уряди, що виникають на основі виборів, можуть бути неефективними, корумпованими, безвідповідальними та контрольованими різними групами інтересів, нездатними до впровадження політики, необхідної для суспільного блага.

Відтак виникає запитання: наскільки уряд може бути несамостійним і підконтрольним побічним чинникам, щоб при цьому вважатися демократичним? Варто зауважити, що на сьогодні дослідники соціальних дисциплін не мають одностайної думки щодо такої межі. Якщо ще наприкінці 90-х років ХХ століття основним критеріальним аргументом вибору на користь демократичного розвитку суспільства вважався господарсько-економічний успіх і рівень життя, то нині, після того як з'ясувалося, що завдяки паразитуванню на природних багатствах можна забезпечити високий рівень достатку, нехтуючи при цьому елементарними демократичними нормами, правами й свободами, вибір на користь демократії все більше набуває ознак вибору першо-

чергово культурно-цивілізаційного, аксіологічного та етичного.

Слід зазначити, що демократія покликана пронизувати всю політичну систему суспільства: форми державної влади, принципи діяльності громадських організацій, політичний режим і політичну свідомість. Інакше доводиться констатувати наявність квазідемократичних, «гібридно-конвергентних» соціальних структур і відносин.

Демократизація здійснюється на основі таких принципів, як принцип людиноцентризму, рівних можливостей, співробітництва, різноманітності, відкритості, регіоналізації, громадсько-державного управління, принципу самоорганізації. Суспільство має забезпечити повагу до особистості, яка навчається і навчає, ставлення один до одного за типом – «рівний-рівному», створювати якомога більш справедливі й рівні умови для одержання освіти кожному своєму членові.

Своєрідну серцевину демократизації становить принцип людиноцентризму та рівних можливостей у доступі до якісної університетської освіти. Це означає, що в демократичному суспільстві кожен громадянин, незалежно від його майнового стану, етнопісля походження, типу віросповідання чи конфесійної належності, повинен мати можливість одержання як загальної, так і професійної освіти на будь-якому доступному для нього рівні. Демократизація освіти потребує індивідуальної підтримки незаможних сімей з дітьми і самих дітей та молоді з таких сімей, які продовжують навчання за рахунок державних стипендій, надання гуртожитків тощо. Підбір учнів до навчання в елітарних закладах має здійснюватися не за ознакою соціального походження учнів і студентів, а елітарного в розумінні формування інтелектуальної і професійної еліти суспільства, яка виробляє зразки, орієнтується на вищі рівні діяльності. Демократизація означає, далі, створення гуманістичної парадигми освіти, реалізацію загальнолюдських моральних і духовних цінностей. Особлива увага має бути зосереджена на дітях з особливими потребами, зокрема тих, хто не може на-

вчатися у звичайних умовах, тобто для інвалідів.

Демократія загалом розглядається як участь громадян в управлінні державою. В принципі, це визначення цілком підходить до сфери освіти. Демократизація університетської освіти має забезпечити участь кожного, хто навчається чи навчає, забезпечує чи організовує, підтримує заклад освіти у виконанні його основної функції, в управлінні цим закладом. Останнє здійснюється на основі відкритості, прозорості його діяльності, доступності до інформації, підконтрольності будь-яких сфер чи напрямів роботи. Мова йде про державно-громадський характер управління освітою, задіяння механізмів, які дозволяють керівникові робити те, що передбачено законом, а громадськості – контролювати його діяльність, усе більш активне залучення механізмів самоуправління та самоорганізації.

Перш за все треба зафіксувати обов'язковий і необхідний взаємозв'язок процесів демократизації вищої освіти з відповідним правовим забезпеченням.

Як указує В. Андрущенко в «Роздумах про освіту», ідеологія законотворчості освітянської галузі формується як відлуння трьох головних, відносно автономних соціокультурних потоків: 1) об'єктивно-історично обумовленого потоку українського державотворення; 2) загальноцивілізаційного повороту людства до демократії, ринкових відносин і фундаментальних цінностей; 3) традиційної української національної культури і національної педагогіки [1, с. 138].

Ці «три духовні потоки, синтезовані в єдине ціле, створюють унікальне ідеологічне підґрунтя для формування нормативно-правового поля освіти як демократичної, інтегрованої в європейський і світовий освітній простір, відкритої і толерантної системи» [1, с. 140].

Тому демократизація нормативно-правового поля освіти є найпершою передумовою для ефективного впровадження демократії на всіх рівнях: на рівні управління національною системою освіти, на рівні управління окремим навчальним закладом, на рівні провадження навчально-

виховного процесу. Демократизм законів і підзаконних актів та інших нормативних документів, що регулюють ці процеси, повинен забезпечувати демонополізацію освіти і участь громадськості – у першому випадку, плюралізм, виборність і врахування пропозицій від колективу – у другому, творчість, вільний вибір методів і форм навчання – у третьому.

Усе це в комплексі створює підстави для добросовісної конкуренції між навчальними закладами, завдяки чому підвищується якість освіти. Це з необхідністю визначає й ринкову орієнтацію освіти, без чого механізми конкуренції працювати не можуть. «У цьому зв'язку, – пише В. Андрущенко, – мають бути переосмислені норми, які регулюють не тільки вибір типу чи виду навчального закладу, змісту навчальних дисциплін чи курсів, але й характер самого навчально-виховного процесу, особливо його практичної складової» [1, с. 142].

Демократизація освіти спрямована на формування демократичної культури як основи розвитку громадянського суспільства через реалізацію демократичних принципів в усіх аспектах життя та сприяння розвитку самоврядування.

Виходячи з позицій упровадження демократизації у всі сфери громадського життя, слід зазначити, що на сьогодні ми маємо покоління, яке вже не знайоме з тоталітарним устроєм, але ще не розуміє, якою саме повинна бути демократія. Тому освіта, як головне інформаційне джерело, повинна забезпечити розуміння та усвідомлення демократичних процесів у всіх галузях суспільного буття. Демократизація освіти – найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід'ємних прав людини.

Демократизація вищої освіти проявляється через проникнення принципів демократії в усі складові системи освіти:

- структуру навчальних закладів – структура мережі навчальних закладів інтенсивно модернізується, швидкими тем-

пами формується альтернативний (приватний) сектор надання освітніх послуг – від дошкільних установ до закладів післядипломної освіти, урізноманітнення яких повинно розширити можливість вибору особою навчального закладу, який відповідає її можливостям та запитам;

- управління через децентралізацію, розширення прав навчальних закладів з одночасним посиленням громадського нагляду за ними, зростання автономії університетів;

- зміст едукації – освіта має акцентувати не на засвоєнні інформації, а на інтелектуалізації особи, її функціональності (не більше знати, а більше вміти);

- процес навчання – у формі партнерства, гуманізації освіти, формування суб'єкт-суб'єктних стосунків;

- кадрову політику – впровадження ринкових механізмів у процес добору науково-педагогічних кадрів;

- сферу засобів едукації – переорієнтація на засоби індивідуального призначення, які оптимізують самостійну роботу, сприяють розвитку;

- сферу контролю – важливою є відкритість, прозорість і публічність контролю за участю різних суб'єктів освітнього процесу [6, с. 569].

Демократичні процеси в системі вищої освіти мають передусім особистісний вимір. За допомогою демократії людина здатна впливати на стан справ та перебіг подій у державі., усвідомлювати власні інтереси як органічну складову інтересів суспільних. У своїй глибинній основі жива демократія містить здорову потребу людини до спільної дії з проблемами і варіантами їх розв'язання, з промовами та гучним схваленням чи обуренням і несподіваним виявом власної доброти, мудрості, зваженості.

Функції політичного освітнього процесу сьогодні дослідники розглядають у поєднанні функцій громадянської і політичної освіти. Як приклад можна навести дослідження російського вченого А. Кулика, наведені в одній з його праць. Він виокремлює три головні функції. Перша стосується формування громадськості, яку можна тлумачити як громадянську політичну соціалізацію.

Друга пов'язана з наданням освіти для професійного заняття політичною діяльністю. І третя спрямована на підготовку дослідників і викладачів політичної науки [4, с. 73–86].

Перша функція є головною, оскільки результат закріплення ліберально-демократичних принципів у культурі залежить від формування високої громадянської самосвідомості українців. Заснова на на загальнолюдських цінностях і нормах, політична освіта сприяє форсуванню громадянськості у молодій людині демократичної політичної свідомості та культури, законслухняності. Серед факторів, які впливають на перетворення індивідуума в повноцінного, активного громадянина, – сім'я, школа, засоби масової інформації. Все це формує почуття громадянського обов'язку і політичної самовпевненості індивідуума в суспільстві.

Друга і третя функції є не менш важливими. Завдяки ним вирішується одне з основних завдань – підготовка політичної та інтелектуальної еліти. Від неї залежить ефективність управлінських рішень. Адже ще давні грецькі мислителі відзначали головне завдання освіти у сфері політики – підготовка резерву політичної еліти до активної державної діяльності [3, с. 178–179].

Сучасна демократична парадигма університетської освіти створює своєрідний фундамент для демократичної політичної освіти. До числа найважливіших належать такі правила. Принцип рівності, який передбачає, що кожний може вчитися і кожний може досягти успіху. Будь-який індивід може, в принципі, одержати вищу освіту. З утіленням останнього принципу в повсякденне життя певні проблеми мають практично всі демократичні держави світу. На думку багатьох дослідників, саме система освіти залишається важливим чинником соціальної стратифікації сучасних суспільств. До основних факторів і механізмів, що сприяють відтворенню нерівності соціальних груп у сфері освіти, частіше за все відносять групування студентів за різними освітніми потоками за підсумками тестів і успішності.

Не менш важливим правилом демократичної системи освіти є принцип діалогу в малих і великих групах, а також викорис-

тання допоміжних засобів діалогу типу газетних статей, який сприяє пошуку істини педагогом і тим, хто навчається, більш глибокому розумінню суті розглянутих питань, аналізованих проблем і постановці нових питань. Одночасно у процесі обміну інформацією робиться акцент на активному слуханні і безупинному процесі зворотного зв'язку. Оперативність відновлення інформації сьогодні зв'язана з таким новим демократичним джерелом одержання знань, яким є світова система Інтернет.

Держава в демократичному суспільстві не має права нав'язувати тому, хто навчається, будь-який світогляд. Але вона зобов'язана зробити все можливе, щоб вільне самовизначення особистості здійснювалося усвідомлено, на основі фундаментальних знань.

Серед основних завдань освітнього процесу – засвоєння політико-правових знань і навичок взаємодії, а також формування системи потреб і установок особистості, які б відповідали цінностям демократичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрущенко В. П.** Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрущенко. – 2-ге вид., допов. – К.: Знання України, 2008. – 819 с.
2. **Веймер Д. Л.** Аналіз політики: Концепції і практика / Д. Л. Веймер, Е. Р. Вайнінг. – К.: Основи, 2000. – 254 с.
3. **Карабущенко П. Л.** Политическое образование для становления элит / П. Л. Карабущенко // Полис. – 2000. – № 4. – С. 178–179.
4. **Кулик А. Н.** Способно ли политическое образование в России «открыть» закрытое общество? / А. Н. Кулик // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3. – С. 73–86.
5. **Сичевеця О.** Криза демократії і проблема нового розподілу влад / О. Сичевеця // Українські проблеми. – К., 1998. – № 2. – С. 98–105.
6. **Щудло С. А.** Механізми забезпечення якості освіти в контексті демократизації освітнього простору / С. А. Щудло // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : Видавничий відділ ХДУ, 2005. – С. 569.

Висновки. За суттю сучасна освітня модель в Україні є системно-консервативною. Сьогодні необхідно змінити акценти при визначенні показників якості демократичної університетської освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це лише проміжне завдання політичної освіти) на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо.

Інституційна демократія передбачає також принципово нову роль представницьких органів навчальних закладів, студентського та шкільного самоврядування.

Вся освітня система має відповідати духу, потребам і цілям демократичного суспільства, бути зорієнтованою на формування активної, автономної, незалежної, уповноваженої, не патерналістської особистості, яка почувається і сприймається суспільством як самостійна цінність, а її інтереси визнаються пріоритетними.

CITED LITERATURE

1. **Andruschenko V. P.** Reflection on Education: Articles, essays, interviews / V. P. Andruschenko. – 2nd edit., added. – K.: Znannya Ukrainy (Knowledge of Ukraine), 2008. – 819 p.
2. **Veimer D. L.** Analysis of Policy: Concept and Practice / D. L. Veimer, E.R. Vaining. – K.: Osnovy (Bases), 2000. – 254 p.
3. **Karabushchenko P. L.** Political Education for Elite Formation / P. L. Karabushchenko // Polis. – 2000. – № 4. – P. 178–179.
4. **Kulyk A. N.** Is Political Education in Russia Able to "Open" Closed Society? / A. N. Kulyk // Social Sciences and Contemporaneity. – 1998. – № 3. – P. 73–86.
5. **Sychevytsya O.** Crisis of Democracy and Problem of New Distribution of Power / O. Sychevytsya // Ukrayinsky Problemy (Ukrainian Problems). – K., 1998. – № 2. – P. 98–105.
6. **Schudlo S. A.** Mechanisms of Quality Education Assurance in the Context of Educational Area Democratization / S. A. Schudlo // Methodology, theory and practice of modern society sociological analysis. Collect. of scient. works. – Kharkiv: Publishing Department of Kh.S.U., 2005. – P. 569.